

“PIERRE-VICTOR, JACQUES-CLÉMENT ET LES AUTRES” - MINDER BEKENDE GENTSE NOTABELEN UIT DE PERIODE 1780-1840 (DEEL 2)

2. Jacques-Clément Lammens (1754-1825)

Advocaat Jacques-Clément Lammens was sedert de jaren 1780 voorstander van politieke hervormingen. Behalve tijdens de Brabantse Omwenteling engageerde hij zich evenwel nooit heel ver in de actieve politiek. Hij verkoos de onbetwiste intellectuele leider van de Gentse balie en een waardig lid van de *bonne société* te blijven. In 1814 werd hij een vertrouwensman van koning Willem I die hem aanzienlijke verantwoordelijkheden toevertrouwde en hem zelfs tot zijn minister van justitie benoemde – de eerste Gentse minister van de negentiende eeuw !

De maatschappelijke opgang van een procureur uit Kalken

Jacques-Clément-Philippe Lammens werd te Gent op 24 november 1754 geboren in een familie uit de dorpsburgerij van de parochie Kalken, een heerlijkheid binnen het Land van Dendermonde (nu een deelgemeente van Laarne, Oost-Vl.)¹. Zijn ouders waren procureur Judocus Lammens (1706-1778)² en Pieternelle-Judoca de Loire, welke afkomstig was van Sint-Jans-Leerne (nu Bachte-Maria-Leerne, Deinze)³. Vader Judocus zorgde voor een opmerkelijke maatschappelijke opgang⁴. Nog geen vijftien jaar, en pas *uyt de schole gescheeden*, werd hij als klerkje geplaatst bij de griffier van Kalken. Drie jaar later stuurden zijn ouders hem naar Gent waar hij als kostganger een beroep moest aanleren in het kantoor (*comptoir*) van een procureur⁵ bij het Geestelijk Hof (kerkelijke rechtbank) van het bisdom Gent⁶. Deze leertijd duurde niet minder dan zeventien jaar. Vanaf 1741 werd Judocus zelf titelvoerend procureur, eerst bij de rechtbank van de heerlijkheid Sint-Baafs⁷ en bij het Geestelijk Hof, later ook bij de belangrijke schepenbank van de Keure (juli 1744)⁸ en bij de *Luitenant-civiel van de Indaginghe* (1744)⁹. Met deze drukke praktijk werd Judocus Lammens een welstellend man¹⁰. Aan de Hoogpoort¹¹ kon hij een ruime woning met *comptoir* verwerven (de gewezen brouwerij *de aude Eecke*), *rechtover de Parade plaetse* (nu Botermarkt), dus waarschijnlijk in de huizenrij die later werd gesloopt om de Borluutstraat (nu Belfortstraat) te trekken.

Na zijn eerste admissie als procureur woonde Judocus als logé in bij de *geestelijke* dochter (te Gent ook wel *quesel* genoemd)¹² Philippina-Caroline van Wonterghem. Bij deze vrome dame leerde hij zijn toekomstige echtgenote kennen, die immers de jonge weduwe was van de verwante Albert-Ferdinand van Wonterghem. In het nieuwe gezin werden zeven kinderen geboren (van wie drie heel jong overleden) en was ook opgenomen Maria-Judoca van Wonterghem, de dochter uit het eerste huwelijk van Pieternelle de Loire¹³.

Dooppeter van Jacques-Clément Lammens was de kanunnik van Sint-Baafs Jacques Clemens die een verheven ambt vervulde in het Geestelijk Hof (de voornamen Jacques-Clément stemmen overeen met de voornaam en familienaam van de peter). Deze kanunnik (die aan de Nederpolder woonde) was een aanzienlijk personage¹⁵: zijn rijke kunstverzameling is nog steeds wereldberoemd¹⁶ en zijn boek over het huwelijk naar kerkelijk recht werd in 1768 door keizerin Maria-Theresia als *un ouvrage des plus pernicieux* verboden en door de Raad van Vlaanderen uit de handel gehaald¹⁷ (omdat het de onverkorte bevoegdheid van kerkelijke rechtbanken in huwelijkszaken verdedigde).

Studies. Advocaat bij de Raad van Vlaanderen

De gezinsleden werden in juli 1764 als poorters van Gent toegelaten¹⁸. Over Jacques-Clément's jeugdjaren is weinig bekend. Men weet bijv. niet of hij de humaniora volgde in het college van de jezuiten of in dat van de augustijnen¹⁹. Hoe dan ook, in oktober 1771 begon hij aan de universiteit van Leuven studies in de *Artes* (filosofie), later ook in de rechten, waarvoor hij de diploma's ontving in 1773, resp. op 17 juni 1777. Op 5 juli werd de jonge *licentiaet in beyde de rechte*²⁰ toegelaten tot de eed als advocaat bij de Raad van Vlaanderen, de opperste rechtbank van het graafschap²¹. Hij legde zich onmiddellijk toe op de studie van het gewoonterecht en de keizerlijke wetgeving vermits te Leuven alleen het Romeins recht werd gedoceerd dat nochtans weinig relevant was voor de praktijk²². Jacques-Clément ging zich ook verdiepen in het feodaal recht nu graaf de Thiennes (die eveneens aan de Hoogpoort, in de Grote Sikkel, woonde²³) hem had aangewezen als zijn vervanger (*bedienlyck man*) in de hoedanigheid van leenman in de te Gent zetelende "Wetachtige Kamer". Dit rechtscollege was bevoegd voor willige rechtspraak en betwistingen betreffende lenen en heerlijkheden²⁴. In het spoor van zijn vader (alsmede van zijn broer Joseph-François²⁵ en zijn zwager Pieter Regnault²⁶, beiden als procureur verbonden aan het Geestelijk Hof) bekwaamde ook hij zich in het kerkelijk recht en werd in april 1788 benoemd tot juri-

disch assessor (*commissaris*) van dit rechtscollege²⁷. Dit was een tijd van grote onrust in de kerkelijke rechtbanken daar keizer Jozef II erop stond hun bevoegdheden in huwelijkszaken aanzienlijk te beperken²⁸.

Naar hervormingen. Schepen van de Keure

In de jaren 1780 verruimde Jacques-Clément zijn horizon. In 1782 was hij een van de stichtende leden van de *Société de Gand*, een lees- en ontspanningsgezelschap dat ten tijde van keizer Jozef II in werkelijkheid het trefpunt was van de voorstanders van politieke hervormingen²⁹. Twee jaar later treft men hem aan als voorzittend meester van de nieuw opgerichte Gentse vrijmetselaarsloge *Les Frères Zélés* onder het gezag van de Provinciale Grootloge voor de Oostenrijkse Nederlanden³⁰. Over deze loge is weinig bekend³¹. Ze hield haar zittingen in de prachtige vergaderzaal van het Brouwershuis aan Onderbergen/Zwarte Zustersstraat³². Zoals de overige niet te Brussel gevestigde loges werd zij reeds in 1786 op bevel van de keizer opgeheven.

Deze gegevens wijzen alleszins op een mentale emancipatie, die overigens geen verwijdering van het traditionele geloof inhield vermits de 18de-eeuwse Gentse loges in vrede leefden met de kerk en zelfs enkele priesters (o.m. twee kanunniken) onder hun leden telden³³.

Het verrast niet dat deze man op het voorplan trad tijdens de Brabantse Omwenteling. Reeds bij de eerste straatdemonstraties tegen keizer Jozef II (1787) meldde Jacques-Clément zich bij het vrijwilligerskorps van de hoofdgilden dat door het stadsbestuur met de ordehandhaving was belast. Hij werd foerier in de 2de compagnie van de Infanterie³⁴. In maart 1790 kwam hij in de belangstelling als de auteur van een *zeer geleerde en verstandige Memorie opzichthelijk tot de schadeloosstellingen der geplunderde*.³⁵ Het stadsbestuur wilde inderdaad de zware schade (laten) vergoeden die tijdens de “vier dagen van Gent” (13-16 november 1789) aan talloze woningen was aangericht door soldaten in dienst van Oostenrijk³⁶.

Enkele maanden later (24 juli 1790) werd Lammens door de “democratisch” samengestelde Collatie (verkozenen van de zeven parochies) benoemd tot tiende schepen van de Keure, welk mandaat hij in een zeer moeilijke periode vervulde tot 13 maart 1792³⁷.

Een Brussels huwelijk

Inmiddels was J.-C. Lammens in april 1789 gehuwd met Isabelle-Joséphine

Gilman (1759-1815). Deze was een dochter van de aanzienlijke Brusselse apotheker Hyacinthe-Benoît Gilman, afkomstig uit de streek van Aachen (Duitsland) en in 1752 door het *Collegium Medicum Bruxellense* als apotheker geadmitteerd³⁸. Ze kregen drie kinderen. Rosalie-Colette huwde een telg van de Brusselse regenten-familie Mosselman³⁹. Edouard, die in het leger van Napoleon diende, werd nijveraar te Rijsel. Louis (die zoals zijn vader tot de vrijmetselarij toetrad)⁴⁰ werd een gunstig aangeschreven notaris te Gent. Louis' zoon (eveneens notaris) Jules-Clément Lammens was katholiek senator, redacteur van het strijdbaar katholieke dagblad *Le Bien Public* te Gent en een van de leiders van de ultramontaanse strekking in de katholieke gemeenschap⁴¹. Jules Lammens' dochter Claire huwde met de ingenieur Arthur Verhaegen (1847-1917), een kleinzoon van Pierre-Théodore Verhaegen, Grootmeester van het anticlericale Grand Orient de Belgique. Arthur Verhaegen werd een van de voormannen van de christelijke arbeidersbeweging⁴². Jacques-Clément en zijn gezinsleden woonden aan de Nederpolder (in sommige documenten ook *Neder hoogpoorte*)⁴³.

Franse Tijd. Politieke mandaten.

Na de eerste Franse inval werd Lammens op 28 november 1792 *by acclamatione ofte toejuyghingen* als tweede verkozen van de zestig *représentans provisionnels* van Gent. Deze verheven plaats laat vermoeden dat Lammens het vertrouwen genoot van de eerste verkozene, de gewezen Vonckist en fanatieke Jacobijn Jacques-Guillaume Meyer die immers de verkiezing manipuleerde⁴⁴. Wellicht valt dit vertrouwen te verklaren door de deskundigheid van Lammens vermits men geen kennis heeft van gegevens die hem in het Jacobijnse kamp situeren. De meeste *représentans* waren overigens gematigd progressieve burgers die van 'België' een moderne republiek wilden maken⁴⁵. Hoe dan ook, de *représentans* zouden zetelen in een 'Convention nationale belge' die er nooit kwam. Toch hebben ze nuttig bestuurlijk werk verricht en te Gent zelfs de fiscale voorrechten van adel en clerus afgeschaft⁴⁶. Globaal waren het "des hommes désintéressés, pleins d'ardeur pour le bien public, animés d'un esprit progressif et constructeur"⁴⁶.

Tijdens het Directoire (1795-1799) vervulde Lammens geen enkel stedelijk mandaat. De tyrannie van de Watervlietse notariszoon Renier Du Bosch, Commissaire du *Directoire*, maakte immers elk ernstig bestuur onmogelijk⁴⁸. In 1800 (en opnieuw in 1810) werd hij benaderd om een benoeming te aanvaarden als rechter in de rechtbank van eerste aanleg⁴⁹.

Pas onder Eerste Consul Napoleon aanvaardde Lammens in 1800 een benoe-

ming als lid (eerste in rang)⁵⁰ van de raad van het eerste communael arrondissement (Gent en omstreken) met zijn 209.332 inwoners⁵¹. Van juli 1800 tot 1803 was hij even lid van de gemeenteraad van Gent⁵².

Voortaan liet hij zich als advocaat ook inschrijven bij het hof van beroep (later *Cour Impériale*) te Brussel en vermeerderde hij zijn faam als rechtsgeleerde⁵³. Zo was hij vermoedelijk de raadsman van de Moerbeekse grootgrondbezitter en dijkgraaf Philippe-François Lippens (1742-1817) die in de streek van Knokke, het Zoute en Hazegras reeds in 1784 gronden en schorren bezat waar hij omvangrijke werken van indijking en inpoldering uitvoerde⁵⁴. In november 1800 ondertekende hij met Lippens een gedrukt memorandum *Observations sur le nouveau mode introduit pour l'entretien des digues de mer et des poldres de la ci-devant Flandre Hollandoise et Autrichienne et sur la nécessité de maintenir les anciennes administrations de ces digues et poldres*⁵⁵.

J.-C. Lammens was inmiddels een vaste waarde geworden in de Gentse society. Even voor de tweede Franse inval (1794) werd hij financieel contribuant van de Koninklijke academie voor teken-, schilder- en bouwkunst⁵⁶. Toen de toneelzaal van het Sebastiaanshof (*den Franschen theater* aan de Kouter) in 1797 als gesekwestreerd “nationaal goed” werd geveild, was Jacques-Clément Lammens een van de 51 vennoten van de notabelenmaatschap die de toneelzaal aankocht en haar bleef uitbaten tot zij in 1821 aan het stadsbestuur werd verkocht⁵⁷. Enkele jaren later (1804) was Lammens, namens de *Société Littéraire* (“Club”) een van de medekopers van het hotel Faligan aan de Kouter⁵⁸, waar het genootschap nog steeds gevestigd is. En in 1803 maakte zijn echtgenote deel uit van het aristocratische damescomité dat instond voor het staatsiebezoek te Gent van de Eerste Consul Napoleon en zijn echtgenote Joséphine de Beauharnais⁵⁹.

Raadsheer in de «Cour Impériale» te Brussel ?

In 1811 en 1812 richtte Charles de Brouckère, voorzitter van de *Cour Impériale* (hoogste rechtbank) te Brussel, aan Jacques-Clément Lammens twee brieven waarbij hij hem met aandrang vroeg een benoeming als raadsheer in dit Hof te aanvaarden: “Dans une conférence que je viens d'avoir avec Monsieur le Procureur Général sur la proposition qu'il a à faire ... de deux candidats pour deux places de conseiller à la Cour vacantes. ... nous nous sommes beaucoup occupés de vous, Monsieur. Nous formons des voeux de vous voir apporter à la Cour vos lumières, votre expérience, votre considération, vos vertus. Ces désirs, Monsieur, ne sont pas seulement les nôtres, ils sont aussi ceux de tous les membres de la Cour...” (brief van 23 juni 1811)⁶⁰.

In een brief van 22 mei 1812 drong de Brouckère nogmaals aan: “Malgré que passé quelque temps, vous ne paraissiez pas disposé à accepter une place de conseiller à la Cour Impériale, cependant comme j'ai de la peine à croire que vous voulussiez vous condamner à courir éternellement la carrière, sans doute très honorable, mais infiniment pénible, d'avocat, ayant d'ailleurs ainsi que tous ceux qui vous connaissent, et qui sont à même d'apprécier vos mérites et vos talents, le désir de vous voir associé à un corps que nous cherchons tous à environner d'autant de considération qu'il est possible, je viens de nouveau à charge pour vous demander si vous accepteriez la place de Conseiller si vous étiez nommé”. Tot tweemaal toe weigerde Lammens dit hoogst vererend verzoek vermits een benoeming “le déplacement de mon ménage” zou vereisen, wat hij niet wenste. Hoe dan ook, deze uitnodiging bevestigt de faam die Lammens ook in de hoogste rechtbank genoot.

Het is daarom geen wonder dat hij in mei 1814, na de val van Napoleon, werd opgenomen in de Intendantieraad die onder het voorzitterschap van graaf Jean-Baptiste d'Hane Steenhuyse instond voor het ordelijk bestuur van het Département de l'Escaut tijdens de moeilijke overgangperiode.

Het vertrouwen van koning Willem I

Jacques-Clément Lammens won spoedig het vertrouwen van koning Willem I. Deze benoemde hem reeds in oktober 1814 (kort na zijn eerste officieel bezoek te Gent⁶¹) tot lid van zijn Geheime Raad⁶² en in april 1815 tot waarnemend minister van Justitie (met de titel van commissaris-generaal) tijdens een bijzondere opdracht van de titularis graaf Charles-Ignace de Thiennes de Lombise. In september 1815 werd Lammens ook lid van de Raad van State⁶³.

In deze hoedanigheid werd hij met twee andere rechtsgeleerden uit de zuidelijke provincies en enkele collega's uit het Noorden door de koning belast met de voorbereiding van een nieuw Nederlands burgerlijk wetboek ter vervanging van het Franse *Code Napoléon* van 1804. Met de steun van de koning had de Amsterdamse hoogleraar Joan-Melchior Kemper⁶⁴ een ontwerp gereedgemaakt dat tot doel had “door eene juiste overeenstemming met de Nederlandsche zeden en gebruiken een hooger trap van nuttigheid en volkomenheid te geven, en te doen uitblinken door die oorspronkelijke regtskennis, welke te allen tijde in deze gewesten heeft gebloeid”. Het rapport van de “Belgische” rechtsgeleerden was niet mals voor het ontwerp van Kemper. Hun belangrijkste bezwaar was dat dit te zeer afweek van het bestaande, door de bevolking gekende, recht: “Tout changement subit et total de la législation actuelle est pénible pour les peuples des provinces méridionales”. Beter ware

het: “de soumettre nos lois à un nouvel examen, de rejeter ce que l’opinion publique rejette et d’ajouter ce que les besoins du peuple réclament”⁶⁵. De koning hield met deze wijze raad geen rekening en diende het ontwerp-Kemper in bij de Staten-Generaal, *zoals het was liggende*. De parlementaire behandeling leidde tot een nederlaag voor Kemper omdat men ook in Noord-Nederland meende dat een breuk met het bestaande recht niet verantwoord was. Na de afscheuring van 1830 werd in Nederland verder gewerkt aan een eigen Burgerlijk Wetboek, dat in 1838 werd goedgekeurd⁶⁶.

Tot het einde van zijn leven was Lammens een van de meest vermaarde advocaten aan de Gentse balie. Tijdens de viering van zijn vijftig jaar lidmaatschap van deze balie in 1868 bracht bijv. Hippolyte Metdepenningen hulde aan de advocaten die op hem de grootste indruk hadden gemaakt: zijn stagemester Jean-Baptiste Hellebaut (die in een volgende bijdrage aan de orde komt) en Jacques-Clément Lammens⁶⁷.

Jacques Clément Lammens, door koning Willem I benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, overleed in zijn buitenverblijf te Wetteren op 20 september 1825.

Jacques-Clément Lammens was een uitmuntend en gerespecteerd rechtsgeleerde en praktizijn. In publieke zaken was hij kennelijk meer aangetrokken door het bestuur dan door de dagdagelijkse politiek. Wegens deze eigenschappen en zijn liberaalgezinde ideeën werd hij (naast de toekomstige burgemeester Joseph van Crombrughe) een van de twee vertrouwenspersonen van koning Willem I te Gent.

Het is ten slotte opmerkelijk dat J.-C. Lammens, die zoals het gros van de Gentse burgerij werd meegedragen op een golf van verfransing, zijn meest persoonlijke aantekeningen toevertrouwde aan een familiaal *Notitie Boeck* dat in de moedertaal was geschreven. Deze vaststelling stemt tot nadenken.

Guy Schrans

NOTEN

- ¹ Zie ook: *Biogr. Nat.*, XI (1890-1891), p. 217-218 (door P. Bergmans); L. Nève, *Notice généalogique sur la famille Lammens, originaire de Flandre, publiée sur documents originaux*, 1887 ; G. Schrans, *Vrijmetselaars te Gent in de XVIIIde eeuw*, 2de druk, 2009, p. 307-313
- ² Vader Jacques Lammens was geboren te Kalken in 1667, grootvader Jan eveneens te Kalken in 1637. Jacques Lammens was in zijn dorp een gezien man: in de parochieregisters treft men hem vaak als huwelijksgetuige aan.
- ³ Door een maatregel van Jozef II kregen de ouders Lammens geen gemeenschappelijke

- begraafplaats. Vader (overleden in Juli 1778) werd begraven op het kerkhof van de paters Recolletten (oud Gerechtsgebouw; A. Van Puymbroeck, *Eenige bladzijden uit de geschiedenis van het voormalige Franciscaner klooster te Gent*, 1888, p. 337) terwijl moeder (overleden in februari 1800) op het toenmalige Dampoortkerkhof werd begraven (Stadsarchief Gent, *Rekeningen het Dampoortkerkhof te Gent* [1797-1806], p. 11). Dit volgde uit een edict van 26 juni 1784 “aengaende de begraeffenissen” waarbij begravingen binnen stedelijk grondgebied voortaan werden verboden.
- ⁴ Judocus Lammens hield in het Nederlands (zoals later ook Jacques-Clément) een familiaal *Notitie-Boeck* bij, waarin de belangrijke evenementen in zijn persoonlijk en gezinsleven werden opgetekend; zie ook in: *Het Belfort*, II (1887), p. 631
- ⁵ Procureurs (die geen gediplomeerde juristen waren) vertegenwoordigden de procespartijen en stonden in voor de formele proceshandelingen. Het meer inhoudelijke werk (advies, conclusies, pleidooien) werd verricht door advocaten. Dezen mochten voor alle rechtscolleges verschijnen terwijl procureurs slechts mochten optreden voor de rechtbanken die hen op basis van een numerus clausus hadden geadmitteerd (G.Martyn, “De advocatuur in het oude graafschap Vlaanderen”, in: G.Martyn e.a. eds, *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, 2009, p. 27-29).
- ⁶ Het Geestelijk hof was bevoegd voor de rechtspraak over leden van de seculiere clerus alsmede over leken inzake betwistingen die de kerk tot haar bevoegdheid rekende (bijv. de geldigheid van het huwelijk, afstamming, testamentaire beschikkingen, kerkelijke goederen). Het Hof was te Gent gevestigd aan het huidige Lieven Bauwensplein op de site van het flatgebouw dat de hoek vormt tussen de Limburgstraat en de Henegouwenstraat. Zie verder: F. De Potter, Gent, o.c., IV, p. 491-500; E. Defacqz, *Ancien droit belgique ou précis analytique des lois et coutumes observées en Belgique avant le code civil*, 1846, I, p. 64-77.
- ⁷ J. Decavele in: W. Prevenier & B. Augustyn eds., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Alg. Rijksarchief, 1997, p. 286-287
- ⁸ S. De Smet, “De burgerlijke rechtspraak van de schepenbank van de Keure. Organisatie, personeel, procedure”, *Hand. MGOG*, 2001, p. 294. De schepenbank van de Keure bezat naast zijn bevoegdheden van algemeen bestuur ook een aanzienlijke rechterlijke bevoegdheid. Hij was a.h.w. de “natuurlijke rechter” van de Gentse poorters en sprak recht in civiele zaken en strafzaken. Zie bijv.: J. Decavele, o.c., p. 289-290; S. De Smet, “De burgerlijke rechtspraak”, o.c., p. 257-265
- ⁹ De Luitenant-civiel van de Indaginghe was een vorstelijk magistraat die als rechter optrad in geschillen tussen Gentse poorters en inwoners van plattelandsgemeenten rondom Gent. Zijn rechtsgebied strekte zich uit over alle parochies binnen een straal van ca. 35 km rond Gent. De bedoeling was de Gentse poorters te beschermen tegen het gebrek aan juridische kennis en ervaring van de talloze rechtmachten van het platteland. Zie: P. Lenders, “De Luitenant-civiel van de indaginghe te Gent en te Dendermonde. Vorstelijke rechtbank voor verbintenissen (16de-18de eeuw)”, *Hand. MGOG*, 1991, p. 155-176
- ¹⁰ Van alle Gentse procureurs bezat hij de meest waardevolle verzameling van zilverwerk, juwelen, luxe-huisraadvoorwerpen en boeken. Hij was ook eigenaar van zijn woning/kantoor aan de Hoogpoort, 6,6 Ha. verpachte landbouwgrond en verpachte hoeven met grond te St. Martens-Leerne en Ledeberg. Zie: S.Raman, *Een prosopografie van de suppoosten van de Raad van Vlaanderen in de tweede helft van de achttiende eeuw*, lic. verh. gesch. univ Gent, 1999, I, p. 143, 144, 146, 173; II, p. 125-126. Zie ook de staat van goed: Stadsarchief Gent De Zwarte Doos, *Boedelbeschrijvingen Gedele*, nr 330/282 f. 150v.
- ¹¹ In de staat van goed van Judocus Lammens (1779) is sprake van de Opper Hoogpoort (*Boedelbeschrijvingen*, gec.)
- ¹² Geestelijke dochters waren vrome alleen- of samenwonende vrouwen (geen religieuzen)

- stricto sensu*) die spinscholen openhielden of armen- en bejaardenzorg op zich namen. Zie: M. De Vroede, “Kwezels” en “zusters” – *De geestelijke dochters in de Zuidelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, 1994.
- ¹³ Maria Judoca van Wouterghem huwde de advocaat Jacques-Joseph Engel (1731-1799) die tot 1788 schepen van Gedeede was te Gent (P.C. Vander Meersch, *Memorieboek der stad Gent*, 1854, III, p. 371)
- ¹⁴ Zie: B. Baillieul, “Een bescheiden burgerhuis uit de 18de eeuw aan Nederpolder 6”, G.T., 2009, p. 272-283
- ¹⁵ In zijn hierna te vermelden boek geeft Clemens volgende titels op: “Prêtre, licencié ès lois de l’ université de Louvain, chanoine de la cathédrale de Saint-Bavon, protonotaire apostolique, Official, Examineur et juge synodal du diocèse, & Vicaire-général de l’Evêque de Gand »
- ¹⁶ Uit talrijke items op internet blijkt bijv. dat in de kunsthandel graag gepreciseerd wordt dat een bepaald kunstwerk deel uitmaakte van de verzameling van kanunnik Clemens (later van zijn broer Dominique-Bernard). Voor de afbeelding van een schilderij (ca. 1770) van kanunnik Clemens temidden van zijn kunstverzameling en bibliotheek, zie: M. Cloet ed., *Het bisdom Gent (1559-1991)*, 1992, p. 133
- ¹⁷ *Traité du pouvoir irréfragable et inébranlable de l’Eglise sur le mariage des catholiques*, Liège, 1768 ; F. Vanderhaeghen, *Bibl. Gant.*, III, p. 427-428: “le livre contient des propositions fausses et calomnieuses pour le souverain et ses tribunaux; il tend à faire naître dans les enfants un esprit de révolte contre leurs parents”.
- ¹⁸ J. Decavele ed., *Poorters en buitenpoorters van Gent*, 1986, op datum
- ¹⁹ Tenzij hij zoals zijn oudere broer Bernard aan het befaamde college van Geel ging studeren.
- ²⁰ Bedoeld worden het burgerlijk recht en het kerkelijk recht
- ²¹ P. Van Peteghem in: W. Prevenier & B. Augustyn eds., o.c., p. 131-156
- ²² Zie bijv.: J. Nauwelaers, *Histoire des avocats au Souverain Conseil de Brabant*, 1947, I, p. 77 ; V. Brants, *La Faculté de droit de l’université de Louvain à travers cinq siècles*, 1917, p. 307-309; Th. Juste, *Essai sur l’histoire de l’instruction publique en Belgique*, 1844, p. 153.
- ²³ F. De Potter, *Gent*, II, p. 91
- ²⁴ R.Opsommer in: W. Prevenier & B. Augustyn eds., o.c., p. 157-167
- ²⁵ Zie bijv.: *Wegwyzer*, 1782, p. 28-29; S. De Smet, “De burgerlijke rechtspraak”, o.c., p. 294
- ²⁶ Zie: F. De Potter, *Gent*, o.c., IV, p. 494; *Wegwyzer*, 1782, p. 28-29
- ²⁷ L. Nève, o.c., p. 11
- ²⁸ Zie bijv. de edicten van 5 december 1781, 19 augustus 1782 en 28 september 1784, alsmede: E. Defacqz, o.c., I, p. 335-340
- ²⁹ H. Balthazar, *Structuren en mutaties bij het politiek personeel. Een studie over het sociaal wisselingsproces te Gent in de vormingsjaren van de hedendaagse tijd (1780-1850)*, doct. verh. univ. Gent, 1970, I, p. 92-101
- ³⁰ G. Schrans, *Vrijmetselaars te Gent*, o.c., p. 307-308
- ³¹ G. Schrans, o.c., p. 41-41
- ³² Over deze zaal zie bijv. : F. De Potter, *Gent*, o.c., VIII, p. 53-55; P. Claeys, *Inventaire archéologique de Gand*, Gent, 1897-1901, I, p. 128 (vertaling in G.T., 1996, p. 22-24).
- ³³ G. Schrans, *Vrijmetselaars te Gent*, o.c., p. 10-13, 59-62, 76-79, 392-403, 450-452
- ³⁴ F. Vanderhaeghen, *Jaerboeken van het Soevereine gilde der kolveniers, busschietters en kanonniërs, gezegd Hoofdgilde van Sint Antone te Gent*, 1867, III, p. 170
- ³⁵ “J. Bottelgier”, *Dits die excellente Print-Cronike van Vlaenderen* (“Antwerpen”, 1791), p. 62
- ³⁶ D. Destanberg, *Gent onder Jozef II*, 1910, p. 213, met de afbeelding tussen p. 224 en 225,

- alsmede: G. Van Doorne, Gent schoon geprent – *impressies van de stad doorheen de geschiedenis*, 1995, p. 63; S. Tassier, *Les démocrates belges de 1789* [1930], ed. J. Vercruyse, 1989, p. 144.
- ³⁷ P.C. Vander Meersch, *Memorieboek, o.c.*, III, p. 375
- ³⁸ C. Broeckx, *Histoire du Collegium Medicum Bruxellense*, 1862, p. 477; *Ann. Acad. archéologique de Belgique*, XIX (1862), p. 472
- ³⁹ R. d' Anethan & F. de Jonghe d' Ardoye, *La famille Mosselman à Bruxelles*, 1998, p. 67-68
- ⁴⁰ H. De Schampheleire, E. Witte & F. Borne, "Vrijmetselaars te Gent tijdens het Empire en de Hollandse periode (1804-1824)", *Hand. MGOG*, 1971, p. 80
- ⁴¹ Tijdens zijn studentenjaren was Jules Lammens aangetrokken door de vrijmetselarij; zie bij Kadoc (Leuven): *Inventaris van het familie-archief Lammens-Verhaegen*, nr 2.3.9.3 (dagboek)
- ⁴² J. De Maeyer, Arthur Verhaegen (1847-1917). *De rode baron*, Kadoc, 1994.
- ⁴³ Zie bijv.: *Wegwyzer*, 1809, p. 41, 51; 1815, p. 67, 84
- ⁴⁴ P. Claeys, *Mémorial de la ville de Gand* (1792-1830), 1902, p. 3; J. Nève, *Gand sous la domination française*, 1927, p. 93-94 ; [P.-A. Verhaeghe], *Jaerboeken der Oostenryksche Nederlanden van 1780 tot 1814*, 1818, p. 234. Over J.-G. Meyer: *Nouv. biogr. nat.*, I (1988), p. 266-270; F. Leleux, "Jacques-Guillaume Meyer", *G.T.*, 1988, p. 223-232.
- ⁴⁵ L. François, "De politieke evolutie onder het Directoire (1795-1799) en de impact op de Gentse situatie", *Hand. MGOG*, 1997, p. 223-224
- ⁴⁶ S. Tassier, *Histoire de la Belgique sous l'occupation française en 1792 et 1793*, 1934, p. 135 e.v., 173 e.v., inz. 187
- ⁴⁷ S. Tassier, o.c., p. 196
- ⁴⁸ L. François, o.c., p. 225-226. Zie verder: Id., "Reinier du Bosch (Watervliet 1765-Bassevelde 1842)", *Appeltjes van het Meetjesland*, 1987, p. 111-160 ; F. Leleux, "Reinier-Grégoire Dubosch", *G.T.*, 1989, p. 199-205 J. Nève, *Domination française*, p. 356-362
- ⁴⁹ Ph. van Hille, *Het Hof van beroep van Brussel en de rechtbanken van Oost- en West-Vlaanderen onder het Frans bewind (1800-1814)*, 1970, p. 105, 119
- ⁵⁰ *Wegwyzer*, 1809, p. 51; 1815, p. 67
- ⁵¹ *Wegwyzer*, 1809, p. 51
- ⁵² J.Nève, *Domination française*, p. 100, 103 ; H. Balthazar, o.c., II, p. 390
- ⁵³ J. Nève, o.c., p. 383
- ⁵⁴ J. De Smet, "Philippe-François Lippens te Knokke en elders, 1784-1790", *Rond de polder-torens*, X (1968), p. 85-104; Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, *Inventaris bouwkundig erfgoed. Knokke – Het Zoute* (2007-2010)
- ⁵⁵ F. Vanderhaeghen, *Bibl. gant.*, V, p. 401, nr 11.411
- ⁵⁶ [E. van de Vivere], *Historie en inrichting der Koninglyke Akademie voor teeken-, schilder- en bouwkunden opgerecht binnen de stad Gend*, Gent, 1794, p. 285 (errata)
- ⁵⁷ P. Claeys, "Le Grand Théâtre de Gand", *Pages d'histoire locale gantoise*, 1885, I, p. 181-185
- ⁵⁸ M. Fredericq-Lilar, *L'hôtel Faligan. Chef-d'oeuvre du rococo de Gand*, 1977, p. 144.
- ⁵⁹ P. Claeys, *Mémorial, o.c.*, p. 158-159; J. Nève, *Domination française, o.c.*, p. 295, 383
- H. Balthazar, o.c., III, p. 240
- ⁶⁰ Deze correspondentie werd gepubliceerd door: L. Nève, *Notice généalogique, o.c.*, p. 23-25; Ph. van Hille, *Het Hof van beroep van Brussel, o.c.*, p. 105-106
- ⁶¹ Het eerste officieel bezoek van de nieuwe vorst te Gent vond plaats op 11 september 1814 (P. Claeys, *Mémorial, o.c.*, p. 308).
- ⁶² Zie: I. Schoups, *Inventaris van het archief van de Geheime Raad (1814-1815)*, Alg. Rijksarchief, 1995, p. 9.

- ⁶³ De Gentse *Wegwyser* vermeldt hem als “raadsheer Staets-Raed”; bijv. *Wegwyser*, 1819, p. 58.
- ⁶⁴ *Lexicon Geschiedenis van Nederland en België*, 1994, p. 181; H.W.J. Volmuller ed., *Nijhoff's geschiedenislexicon Nederland en België*, 1981, p. 305.
- ⁶⁵ Zie verder in: E. Van Dievoet, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland van 1800 tot 1940. De rechtsbronnen*, 1943, p. 27. Vanaf 1824 werd ook de Gentse jurist en toekomstig burgemeester Joseph van Crombrughe (die in een volgende bijdrage wordt behandeld) bij de redactie van een nieuw burgerlijk wetboek betrokken (*o.c.*, p. 38 e.v.).
- ⁶⁶ P. Scholten, “De codificatie-gedachte voor honderd jaar en thans”, in: Id.& F.M. Meijers, *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938*, 1938, p. 1-3.
- ⁶⁷ A. Verbessem, *Le barreau de Gand*, 1912, p. 20
- ⁶⁸ Zie de tekst in L. Nève, *o.c.*, p. 10-13
-